

JAN CHROMÝ

Gebauer – Zubatý – Ertl ze tří perspektiv aneb Jak přistupovat k dějinám lingvistiky¹

Gebauer, Zubatý and Ertl from three perspectives or How to approach the history of linguistics

The article discusses the issue of perspective in linguistic historiography. The main question is that of how the historiographic perspective changes the description of a given historical epoch. This is demonstrated using three different descriptions of an important period in Czech linguistics, or more precisely, in Czech thought about language culture delimited by the works of Jan Gebauer, Josef Zubatý and Václav Ertl. Each of these descriptions is an example of one distinctive type of historiographic perspective and each is analyzed in a metahistoriographic manner in the second part of the article. The views of philosophers Stephen Toulmin and T. S. Kuhn are introduced and interpreted for these purposes.

Key words: history of linguistics, Jan Gebauer, Josef Zubatý, language culture, metahistoriography, Václav Ertl

Klíčová slova: dějiny lingvistiky, Jan Gebauer, Josef Zubatý, jazyková kultura, metahistoriografie, Václav Ertl

Úvod

V tomto článku se pokusím nastínit problematiku perspektivnosti v nahlížení dějin lingvistiky. Odrazovým můstkem mi při tom bude myšlenková linie českého přemýšlení o jazykové kultuře vymezitelná jmény Jana Gebauera, Josefa Zubatého a Václava Ertla.² Nejprve uvedu tři způsoby nahlížení tohoto výseku dějin české lingvistiky, posléze se pokusím načrtnout jejich metahistoriografické uchopení.

Varianta A

Jan Gebauer (1838–1907) byl svým zaměřením orientován především na vývoj českého jazyka. Z tohoto jeho zájmu vzešla čtyřdílná *Historická mluvnice jazyka českého* a nedokončený *Staročeský slovník*. Gebauer byl však také autorem několi-

¹ Věnováno doc. PhDr. Ivě Nebeské, CSc., která mě přivedla k zájmu o dějiny českého myšlení o jazykové kultuře.

² K této trojici by mělo smysl připojit i jméno Jiřího Hallera, který svou prací na Josefa Zubatého a Václava Ertla bezprostředně navazoval. Zde tak nečiním z důvodu omezeného rozsahu textu.

ka mluvnice češtiny a rovněž prvních *Pravidel českého pravopisu* (1902). Problematice jazykové kultury věnoval rovněž dva články *Šetřme jazyka spisovného* (1892) a *Některé novoty v češtině spisovné* (1894).

Gebauerovými žáky byli Josef Zubatý (1855–1931) a Václav Ertl (1875–1929). Josef Zubatý byl znám především jako indolog a srovnávací jazykovědec. Otázkám češtiny se začal intenzivněji věnovat až v průběhu první světové války, kdy se stal redaktorem časopisu *Naše řeč* (založen 1916), v němž ostatně většinu svých bohemistických textů publikoval. K známějším patří jeho článek *O českém pravopise* (1917), a hlavně jeho rektorská řeč *O úpadku našeho knižního jazyka* (1920). Václav Ertl působil nejprve jako středoškolský pedagog, známým se stal díky svým přepracováním Gebauerovy mluvnice. Od roku 1919 až do své smrti působil v Kanceláři slovníku jazyka českého, krátce po založení časopisu se připojil k redakci *Naší řeči*, kde psal mimo jiné jazykové kritiky. V roce 1929 vyšlo několik jeho esejů pod názvem *Časové úvahy o naší mateřštině*. Zde prezentoval teorii „dobrého autora“, tedy představu, že základním kritériem pro posuzování soudobého jazyka má být jazyk kvalitních spisovatelů, resp. průnik těchto jazyků (tzv. absolutně dobrý autor).

Varianta B

Jan Gebauer, Josef Zubatý a Václav Ertl jsou hlavní představitelé paradigmatu české jazykové kultury, které můžeme vymezit zhruba od 90. let 19. století do 20. let 20. století. Toto paradigma se rodilo v poobrozenecké době a vymezovalo se oproti tehdejší lingvistické praxi spíše nekontrolovaného snažení o jazykové intervence. Prvotním cílem zde bylo zabránit svévolným kodifikačním zásahům (rozšířeným v 3. třetině 19. století) a posílit ustálenost českého spisovného jazyka. Plně v souladu s tehdejší českým myšlením byla představa jazyka, o který je třeba pečovat a který je třeba chránit před cizími vlivy, a rovněž orientace tohoto paradigmatu na starší češtinu, ne však bezhlavá – explicitně pojmenovaným kodifikačním kritériem byl i literární úzus.

Ve 30. letech 20. století začalo být toto paradigma vytlačováno teorií spisovného jazyka Pražského lingvistického kroužku, založenou především na pojmu funkce.

Varianta C

O Gebauerově pojetí jazykové kultury se obvykle tvrdí, že bylo archaizující či historizující (srov. Havránek, 1980; Haller, 2007). Na druhou stranu se obvykle uznává, že ve srovnání s lingvisty jeho doby byl v hodnocení jazykových prostředků o mnoho tolerantnější a mírnější (Jelínek, 2007; Weingart, 1932). V žádném případě se Gebauerovi neupírá určitá intervenční snaha, byť umírněná. To vystihuje Vilém Mathesius (1947, s. 446–447), když píše: „Jak vidět, nebylo Gebauerovi zcela cizí sebevědomé, ale v základě [...] falešné mínění, že ve věcech jazykové kultury přísluší filologům diktátorská všemohoucnost. Gebauer se však spokojil tím, že

ve svých mluvnicích vyložil stav věcí, jaký se mu jevil správným, a neužíval své velké autority k tomu, aby platnost svého mínění vynucoval ve školách a literatuře ještě jiným způsobem.“

Dále si někteří lingvisté (Jedlička, 1991; Weingart, 1932) všímají toho, že Gebauer často mluví o úzu, o jazykovém obyčeji a o tom, že by se mu kodifikace neměla přičít. Weingart však v této souvislosti ještě upozorňuje na to, že toto Gebauerovo obecné tvrzení je často v rozporu s jeho konkrétními kodifikačními opatřeními.

Při analýze názorů Jana Gebauera musíme zohlednit následující: řadu pojmů, které Gebauer používá („spisovný jazyk“, „obecná mluva/řeč/jazyk“, „úzus“ apod.), nemůžeme jednoduše interpretovat stejně, jako jsme je zvyklí interpretovat v současnosti. Gebauerovo uvažování o jazykové kultuře je zakotveno v jeho době a v lingvistickém uvažování té doby.

Nejjednodušeji lze vysvětlit pojem „spisovný jazyk“. Ten Gebauer chápe v souladu s etymologií slova „spisovný“, tj. jako jazyk literární, psaný; jako jazyk, který je zachycen v určité literární tradici.

Složitější interpretaci má pojem „obecná mluva/řeč“ či „obecný jazyk“. Později užívaný pojem „obecná čeština“ je spojený s diskusí na přelomu 50. a 60. let. Tento pojem však má kořeny už v dobách o hodně starších. František Daneš (1975) spolu s Karlem Horálkem ho přiřkl Václavu Ertlovi. Tento pojem však často užívá i Gebauer. Weingart (1932) se dokonce domnívá, že „obecný jazyk/mluva“ je Gebauerův překlad spojení „die gemeine Rede“ z Dobrovského *Zevrubné mluvnice*. Gebauerovo užívání pojmu „obecná čeština“ analyzoval Karel Šebesta (1991, s. 96): „1. Gebauerova Mluvnice česká vykazuje tendenci užívat výrazů se složkou ‚obecný‘, ‚obecně‘ téměř pravidelně k označení jevů dnes nebo v minulosti pokládanych za jevy obecně české. 2. Jen zřídka jsou tyto jevy označovány výrazy jinými. 3. Charakteristiky ‚obecný‘, ‚obecně‘ se užívá při uvádění příkladového materiálu stejným způsobem jako klasických charakteristik zařazujících určitý jev do některého jazykového útvaru.“ Dále Šebesta poukazuje na určité napětí mezi teorií, kdy Gebauer mluví o spisovném jazyce a nářečích, a konkrétním popisem materiálu, kdy Gebauer důsledně odlišuje jevy pouze nářeční od nespisovných jevů s platností širší, které má tendenci označovat jako obecné.

Nejobtížnější je porozumění Gebauerovu pojmu „úzus“, resp. „obyčej“, „užívání“. Zde je výhodné odrazit se od rozporu mezi teorií a konkrétní kodifikací, který Gebauerovi vyčítá Weingart. Pokud totiž vyloučíme možnou interpretaci, že jde prostě o Gebauerovu chybu nebo nedůslednost, a budeme se snažit uvést Gebauerův pojem „úzus“ a reálně kodifikované prostředky do souladu, dojdeme ke dvěma možným řešením (nikoli kontradiktorickým):

1. Gebauerův pojem „spisovný úzus“ není prostý úhrn toho, co se používá v soudobém psaném jazyce (pak by Gebauer /1892, 1894/ musel přijmout „módní“ prostředky, které ostře kritizoval, např. genitiv *do Chrudimi, do Boleslavi*). Naopak, jde

mnohem spíš o „dlouhodobou písemnou jazykovou tradici“. Tuto interpretaci podporuje i to, že Gebauer mluví o „staletém úzu“ nebo o „úzu, jež přijali a příkladem svým posvětili Veleslavín, Komenský, Dobrovský, Jungmann, Palacký atd.“. S tím bezprostředně souvisí to, že Gebauer na několika místech explicitně předjímá Ertlovu teorii dobrého autora. Ve vydání *Krátké mluvnice české* z roku 1907 píše: „Co se jich zachovalo a co v jazyku spisovném zachovávat dlužno, učí usus (obyčej, způsob) dobrých spisovatelův.“ (Tutéž zmínku nachází Weingart /1932/ ve starším vydání *Příruční mluvnice jazyka českého* – nepíše však, v kterém přesně.) Podotýkáme, že je otázkou, jaké všechny spisovatele Gebauer považoval za „dobré“ – alespoň kromě výše jmenovaných klasiků.

S Gebauerovým pojmem „úzus“ blízce souvisí představa ustálenosti spisovného jazyka, jeden z klíčových pojmů pozdějšího vývoje přemýšlení o jazykové kultuře. Gebauer (1892, s. 323–324) výslovně píše: „Hlavní věc a téměř všecko při jazyku spisovném leží v tom, že jest ustálen.“ Ustálenost je tady vlastně ve dvojí funkci – jednak bychom ji neměli porušovat svévolnými zásahy do jazyka, jednak je to ale jakási maxima, něco, o co se při péči o spisovný jazyk musíme starat.

2. Gebauerova představa o „úzu“ byla subjektivní. Říká se sice, že Gebauer měl fotografickou paměť, jeho povědomí o úzu (ve smyslu tehdejší novější psané produkce) bylo však přinejmenším omezeno tím, co stihl přečíst a co si k četbě vybíral.

Ze spojení interpretací 1 a 2 vychází, že Gebauer považoval za patřičné kodifikovat ty prostředky, které podle jeho představy spadaly do souvislejší literární, psané tradice. To pak zřejmě bylo příčinou řady knižních, až archaických prostředků v jím sestavené kodifikaci.

Jak ukazuje Jedlička (1991), nebyl pro Gebauera jediným kritériem úzus, ale také to, zda je určitý prostředek náležitý (Jedlička interpretuje jako „systémový“) nebo analogický. Jedlička si všímá Gebauerova stanoviska, že kde se užívají oba tvary, dává spisovný jazyk přednost tvarům náležitým, a kde už náležitý tvar v užívání není, tam by neměl být nově tvořen. Jedličkův postřeh je správný, avšak s ohledem na výše uvedenou Gebauerovu představu „užívání“, „úzu“.

Pokračovatelům Gebauera, Zubatému i Ertlovi, se obvykle připisuje odpor k svévolným a diletantským zásahům do jazyka. Zubatý je navíc spojován s řadou jevů, jejichž správnost v *Naši řeči* obhájil (Havránek, 1980; Jelínek, 2007; Weingart, 1932). Na druhou stranu si např. Jelínek (2007) všímá i řady jevů, které Zubatý a Ertl kritizují nově. Zubatý i Ertl tak byli sice považováni za vcelku osvícené, ale přesto za regulátory jazyka. Nejprve k Zubatému: měli bychom si položit otázku, jaká kritéria Zubatý při hodnocení konkrétních prostředků zastává. Haller (2007, s. 108–109) analyzuje Zubatého kritéria takto: „Nad veškeré pochybnosti mu byl správný výraz, který žije v dnešním jazyce spisovném, v jazyce lidovém (aspoň v některém nářečí nebo v slovenštině) a který má doklady už v jazyce starém, tj. do doby Komen-

ského. [...] Ale k důkazu správnosti mu stačila zpravidla i shoda toliko dvou těchto oblastí, tj. nového jazyka spisovného s jazykem starým [...] nebo s jazykem lidovým. [...] Avšak ani výraz, na který nebylo dokladů v jazyce starém nebo v jazyce lidovém, nezamítal, jestliže pro něj našel teoretické vysvětlení podle jeho českých obdob [...] nebo též podle obdob z jiných jazyků [...]. Byl dokonce ochoten přijmouti za dobrý i výraz vzniklý z cizího podnětu, byl-li to tzv. europeismus, který se u nás vžil, anebo bylo-li to slovo potřebné.“

Sám Zubatý však svá kodifikační kritéria uvádí velice omezeně, ještě méně než Gebauer. Je otázka, co Haller myslel tím, že je pro Zubatého důležité, že prostředek žije v „dnešním jazyce spisovném“. K soudobému spisovnému úzu (tak, jak bychom úzus vnímali dnes) totiž Zubatý, podobně jako Gebauer, prakticky nehledí, nebo pro něj alespoň není kritériem jazykové správnosti. To je patrné například na jeho recenzích, respektive jazykových kritikách (ač psaných zřídka) – Zubatý v nich často odsuzuje módní výrazy, vzniklé „opičením“, ačkoliv leckdy přiznává, že jde o výrazy velmi rozšířené. Potvrzuje to ostatně i Jelínkův (2007) seznam prostředků, které Zubatý považoval za nesprávné.

Nejnámější Zubatého text, který se vyjadřuje k soudobému jazyku, je jeho rektorská řeč (Zubatý, 1920). Tehdejší situaci češtiny charakterizuje jako „neutěšenou“, v českém písemnictví se podle něj „množí znaky jazykové zkázy“. Problém vidí Zubatý v tom, že čeština nemá pevnou tradici knižního jazyka (což je dáno pobělohorskou dobou). Nedostatek tradice vyúsťuje v to, že se lidé ochotně chápou „novot módy“. Zubatý píše: „Toto opičení, nezdržované tradicí jazykovou, je nad jiné důležitým pramenem jazykové zkázy, pramenem, který je v podstatě týž, ať je sám živěn odkudkoli. Opičíme se po němčině, která nám posud byla skoro jediným mostem, přes který k nám přicházelo světové vzdělání, sloh úřední, obchodní, společenský a jiné věci podobné; a toto opičení, které se u nás rozmohlo měrou tak strašnou vlastně teprve v posledních desetiletích a které se vlastně rozmáhá denně před našima očima, protože od novin a obchodních ceníků až do krásné a vědecké literatury zůstáváme otroky německého trhu, zavedlo nás tak daleko, že jsme skoro již zapomněli po česku mysliti“ (s. 7).

Z toho vyplývá, že Zubatý soudobou písemnou produkci nebral jako bernou minci. Zdá se, že i pro Zubatého byla důležitým kritériem spíše určitá písemná tradice než současný jazyk. A stejně tak jako pro Gebauera i pro něj byla důležitá ustálenost spisovného jazyka. Zubatý (1919, s. 103) píše: „Knižní jazyk, kde vůbec vznikl, všude je konservativní, a musí býti konservativní, nemá-li pozbýti ustálenosti, která je jednou z jeho nejpodstatnějších potřeb: musí býti konservativní i proti změnám výslovnosti, jež jej stále mění, a musí chrániti stejně výslovnosti starší, jako chrání starších mluvnických tvarů proti novotvarům denně se rodícím.“ I pro Zubatého je tedy ustálenost spisovného jazyka jak inherentní vlastností spisovného jazyka, tak určitou maximou lingvistovy činnosti.

Co se týče Ertlovy činnosti, zdůrazňuje se, že v přepracování Gebauerových mluvnic nahradil archaický materiál materiálem novějším. Obecně lze říci, že k Ertlovi mají lingvisté reflektující jeho činnost pozitivní postoj: jeho jazykové kritiky (podobné kritikám Hallerovým) jsou omlouvány (Weingart-Havránek, 1932) nebo se o nich nemluví (Jelínek, 2007; Daneš, 1975, 1996). Ertlovi je připisována úloha moderního lingvisty. Mathesius (1947) například píše, že se Ertl jako „první z odborných bohemistů vzdal historických měřítek pro správnost dnešního jazyka a dospěl k zásadě, že za normu dnešní spisovné češtiny může být brán jen nový literární úzus“. František Daneš (1996, s. 233) zase píše: „Není sebemenších pochyb o tom, že nová teorie spisovného jazyka a kultury, s kterou přišla na počátku 30. let, tedy krátce po Ertlově úmrtí, skupina lingvistů kolem Viléma Mathesia a Bohuslava Havránka, vědomě navázala na průkopnické úvahy Ertlovy.“

Tato hodnocení jsou jednostranná. Ertl se, podobně jako Zubatý, stavěl do pozice obhájce řady jevů, které jiní lingvisté zapovídali. Na druhou stranu byl autorem řady jazykových kritik, které sice občas psal pod pseudonymem, to však neznamená, že v této práci neviděl smysl, že to nepovažoval za důležité (nechuť k psaní kritik mohla být způsobena tím, že šlo o práci mechanickou, netvůrčí, přitom časově náročnou).

Ertlovy kritiky byly zamýšleny didakticky. Můžeme tak usuzovat z mnoha náznaků. V článku *Co dělat?* (1929) píše, že *Naše řeč* otiskovala kritiky proto, „aby jimi své čtenáře vychovávala a vyzbrojovala proti odchýlkám ne fiktivním, nýbrž obíhajícím skutečně v dnešním jazyce“, což je úkol „hájit vlastní podstaty řeči“, tj. „hlavní úkol Naší řeči“ (s. 62). Ertl explicitně přisuzuje jazykovým kritikám zásadní důležitost v rámci celé *Naší řeči*. Navíc tak činí až po publikování teorie dobrého autora, dokonce v článku, který celou teorii upřesňuje. Jazykové kritiky tak jsou nedílnou součástí Ertlova díla, součástí, bez níž nemůžeme Ertlovy lingvistické názory pochopit do důsledků.

Pro porozumění Ertlovu pojetí jazykové kultury je rovněž třeba podívat se na teorii dobrého autora. Řekli jsme, že myšlenka dobrého autora je explicitně formulována už u Gebauera. Ertl tedy tuto myšlenku „pouze“ rozvíjí, činí z ní souvislejší teorii. Dobrý autor je podle Ertla (1929, s. 42) „spisovatel, jehož jazyk jest tak čistý a správný, že může býti vzorem a pramenem poučení všem, kdož se chtějí naučiti bezvadnému jazyku spisovnému“ (nemusí tedy nutně jít o autory literárně kvalitní, resp. autor literárně kvalitní nemusí být nutně „autor dobrý“), příkladem takovýchto spisovatelů jsou pak Němcová, Neruda, Jirásek, Čech, Vrchlický, Rais atd. Právě jazyk dobrých autorů je tím, z čeho se má vycházet při objektivním uvažování o jazykové správnosti.

Opírání se o dobré autory však není podle Ertla bezproblémové. Ertl (1929, s. 51) říká, že „se i v knihách takových autorů, jako je Němcová, Čech, Jirásek atd., najdou jazykové nesprávnosti“. Tento problém řeší tím, že zavádí pojem „absolutně dobrý

autor“ – jedná se vlastně o abstrakci, o jakýsi průnik jazyka jednotlivých dobrých autorů. Absolutně dobrý autor je jinými slovy „tertium, jež stojí nejen nade všemi autory jisté doby, nýbrž i nad jazykovou teorií. Podle něho třídíme spisovatele na dobré a špatné, z jeho jazyka vyvozujeme pravidla a normy, jimiž se mají řídit všichni píšící spisovným jazykem jeho doby“ (s. 52). Uplatnění kritéria absolutně dobrého autora však Ertl omezuje jenom na sporné případy: „Potřebným a nutným se stává statistický průkaz [tj. uplatnění absolutně dobrého autora – pozn. J. Ch.] tam, kde se jazyková paměť neboli jazykový cit stává vodítkem nespolehlivým a vzniká nejistota, tj. u takových zjevů jazykových, které se v jazyce vyskytují tak zřídka, že jejich opakování zanechává stopu jen velmi povrchní anebo v případech kolísavých“ (s. 53).

Při hlubším pohledu se ukazuje, že základ této teorie je ze své podstaty tautologický – kritériem označení autora za dobrého (tj. jazykově správného) je totiž jeho jazyková správnost (respektive co nejmenší nesprávnost). Zjednodušeně řečeno se nejprve určí, co je správné, aby se podle toho mohlo určit, že to je správné.

Připisovat Ertlovi roli člověka, který otázky jazykové kultury nazíral z pozice soudobého jazyka, je zavádějící. Ertlem uvádění dobří autoři byli většinou v roce vydání článku v pravém slova smyslu klasikové: Božena Němcová zemřela v roce 1862, Vítězslav Hálek 1874, Karel Havlíček 1856, František Ladislav Čelakovský 1852, František Palacký 1876, Jan Neruda roku 1891, Svatopluk Čech 1908, Jaroslav Vrchlický 1912, Karel Václav Rais 1926 a jediní dva stále žijící spisovatelé byli šestasedmdesátiletý Alois Jirásek (zemřel 1930) a třiašedesátiletý Josef Svatopluk Machar (zemřel 1942). Tito autoři navíc na čtenáře často jazykově působili díly, která napsali delší dobu před svým skonečným.

Ertl navíc kritérium starého jazyka neopouští. Sice odmítá, že by bylo možné absolutní kritéria pro posuzování jazykové správnosti hledat ve staré češtině – zdůraznit je však třeba adjektivum „absolutní“. Dodává totiž: „Usuzovati z tohoto poměru jazyka staršího k jazyku dnešnímu, že znalost řeči je pro dnešní praxi spisovnou bez významu a že hledati měřítko správnosti a dobrých spisovatelů minulých věků vůbec nelze, byl by však úsudek ukvapený“ (s. 48).

Doklady ze starších fází češtiny jsou podle Ertla užitečné například v obhajobě těch prostředků, jejichž správnost se zpochybňuje, navíc tyto doklady upozorňují na případy, „kde neumělost nebo nedbalost ochuzuje jazyk proti jeho úkolům o cenný výrazový prostředek, jímž starší spisovatelé dovedli vládnouti lépe a účelněji než doba naše“ (s. 49). Tvrdit, že je pro Ertla kritériem jazykové správnosti pouze dobrý autor, je hrubé zkresení. Historické kritérium je u něj sice zatlačeno do pozadí (více než u Gebauera a snad i Zubatého), není mu však upírána důležitost.

Ertl explicitně zdůrazňuje i nutnost jazykové regulace. Dobře to ilustruje jeho článek *Řeč a gramatika* (1929). V něm píše, že mluvnické „nezůstává přece a nesmí zůstat jen pouhou pasivní pozorovatelkou a registrátorkou“ (s. 14) a že teoretik,

„vykládající pravidla spisovné řeči“, má „právo i povinnost také zasahovati činně v její vývoj, ne ovšem jako zákonodárce, diktující řeči své zákony, nýbrž spíše jako soudce nebo konservátor, chránící ji od zkázy podle zákonů, které si sama vytvořila, a vzhledem k účelu, který má“ (s. 15–16).

Ertlův pohled na jazykovou kulturu se tak od pohledu, který zastávali Gebauer či Zubatý, v principu neodštěpuje a nepřihlíží ke skutečnému soudobému jazyku, ale spíše k jazyku již klasickému, k „dlouhodobé písemné jazykové tradici“. To pak má důsledek v kritičnosti vůči nejrůznějším soudobým jazykovým projevům.

Shrneme-li poznatky o Gebauerově, Zubatého a Ertlově přemýšlení o kultuře jazyka, vychází následující: klíčovým pro pochopení jejich myšlení o jazykové kultuře je pojem „úzus“, respektive „spisovný úzus“. Tento pojem lze „přeložit“ jako „dlouhodobá písemná jazyková tradice“. Ta se obrazí v dílech tzv. dobrých autorů, klasických postav české literatury. V čem se trojice lingvistů liší, je hloubka, do jaké tuto tradici vnímají. To je dáno i rozdílnou dobou působení Gebauera na jedné straně a Zubatého s Ertlem na straně druhé.

Pro všechny tři je dále důležité hledisko starého jazyka. Žádný z nich si nemyslí, že by ho bylo možné z přemýšlení o jazykové kultuře vyloučit. Rozdíl je pouze v tom, nakolik se o starý jazyk opírají v konkrétním hodnocení materiálu. Tady by se asi dalo říci, že zatímco pro Gebauera je toto hledisko zásadní, pro Ertla už je sekundární.

Pro všechny tři je klíčová ustálenost spisovného jazyka – jednak jako inherentní charakteristika spisovného jazyka, jednak jako určitá maxima, které by se měli při péči o spisovný jazyk snažit dosáhnout. Ačkoli všichni tři kritizují tehdejší brusičskou praxi, nejde jim o kritiku samotného principu regulace jazyka, nýbrž o kritiku založenou na jiném hodnocení konkrétních prostředků. Regulace jazyka je pro všechny tři standardní součástí lingvistovy práce: řadu jevů neváhají označit za nesprávné či chybné a ve svých pracích je zapovídají.

Tři perspektivy

Uvedli jsme tři variace na jedno téma. Ačkoli je toto téma velice úzké, vidíme, že jednotlivé pohledy jsou si poměrně hodně vzdáleny. Podívejme se na to, v čem se liší.

Varianta A je faktografický, zkratkový záznam působení jednotlivých lingvistů s vyjmenováním vybraných děl a funkcí. Přes svou povrchově manifestovanou informativnost je paradoxně informativní minimálně. Není zde snaha nahlédnout „pod pokličku“ lingvistického dění, vidět souvislosti, ale ani prostý odborný rámec, v němž se jednotliví lingvisté pohybují. Varianta A postrádá obsahovou interpretaci.

To však má i své výhody: a) je jednoduše uchopitelná (srov. jeho uplatnění ve *Slovníku osobností české jazykovědné bohemistiky* /Machová-Chvátalová-Velčovský, 2007/, jehož hesla psali z většiny studenti); b) poskytuje základní oporu – tj. orientaci v tom, co se kdy kde stalo/dělo (informace „lingvista A působil v době X a ling-

vista B v době Y“ je sama o sobě významonosná, sděluje netriviální informaci, vytváří určitý dějinný obraz). Tento přístup k dějinám bychom tak neměli odsuzovat – pouze je třeba si být vědomi, že na řadu věcí z principu nedosáhne (na rozdíl od přístupů jiných).

Variantu A lze postavit do opozice vůči variantám B a C. Jednak je to proto, že zatímco varianta A je faktografická, varianty B a C jsou „interpretativní“, zajímaví je nikoli fakta, následnost událostí, funkce jednotlivců, ale právě věci obsahové, které se nacházejí pod faktografickým povrchem. S tím souvisí to, že variantu A lze kombinovat jak s variantou B, tak s variantou C, zatímco varianty B a C dohromady spojit nejde (jinak než juxtaopozičně v rámci většího celku).

Varianty B a C lze chápat jako dvě hodnoty jedné škály – obě vychází z toho, že se interpretuje obsahová stránka lingvistické činnosti v určitém období (resp. určitých obdobích), liší se však v míře „zaostření“, resp. vzdálenosti („vzdálenost“ v tomto smyslu rozhoduje o tom, co hodnotíme jako „totéž“, co jako „podobné“ a co jako „jiné“³). Varianta B nabízí pohled „z výšky“ – zdůrazňuje obecnější souvislosti, spojitosti, shody, pravidla, principy, nebo naopak rozdíly; můžeme říci, že se snaží popsat „paradigma“ (Kuhn, 1970). Z tohoto pohledu se určité období ukazuje jako homogenní, relativně snadno (a na vcelku malé ploše) vystihnuteľné, identifikovatelné. Mezi jednotlivými obdobími se zdají být zásadní předěly (srov. revoluce u Kuhna).

Varianta C je oproti variantě B pohledem „zdola“. Snaží se o detailní analýzu jednotlivých prací jednotlivých lingvistů a hledání souvislostí a jemných nuancí v jednotlivých pojetích. Přistupuje k problematice evolučně, analýzou „drobných krůčků“ (ve variantě B například nemůžeme vyjádřit postupnou změnu v příkládání důležitosti starému jazyku, rovněž těžko můžeme popsat rozdílnost v tom, kdo je považován za dobrého autora atd.).

Toto pojetí ukazuje jednotlivá období jako heterogenní, plná dílčích rozporů (ať už v rámci díla jednoho autora, nebo ve srovnání děl různých, byť spřízněných autorů) a obtížně zobecnitelná. Nepředpokládá ostré hranice mezi jednotlivými obdobími, spíše pozvolnou, komplikovanou transformaci pojmů, pojetí, principů atd. Varianta C se mi jeví jako nejadekvátnější, na druhou stranu však jako neúsporná a badatelsky značně náročná (takto napsané dějiny lingvistiky, byť třeba jen té české, by nutně vydaly na řadu tlustých svazků).

Zajímavé teoretické zázemí pro variantu C nabízí například Stephen Toulmin (1972): jeho představa je taková, že vědní obor⁴ není koherentní logický systém, ale

³ Za tento postřeh vděčím Jiřímu Januškoví (osobní komunikace, 7. 12. 2009).

⁴ Tady samozřejmě narážíme na problém, co to je „vědní obor“. Je to v našem případě lingvistika? Anebo je „lingvistika“ jen zastřešujícím označením pro řadu oborů, jejichž vzájemná komunikace může být jen velmi omezená, jako „gramatika“, „sociolingvistika“, „psycholingvistika“, „teorie jazyka“ apod.? Anebo můžeme o vědních oborech mluvit na ještě nižším stupni, např. o „interpretativní sociolingvistice“

pojmový souhrn, populace pojmů, v jejichž rámci mohou být menší ostrůvky logické systematickosti. Jinými slovy ve vědecké činnosti pracujeme s řadou nezávislých explanatorních procedur, pojmů a metod reprezentace. Mezi těmito pojmy a procedurami jsou sice takové, které jsou vzájemně logicky či formálně propojené, ale podle Toulmina převažují ty, které jsou na sobě nezávislé a které dokonce mohou vzájemně variovat. Toulmin (s. 128) tak vyslovuje myšlenku, že je potřeba zvažovat:

- a) jaké vztahy mezi koexistujícími pojmy, explanatorními procedurami a metodami reprezentace reálně existují;
- b) způsoby, jak obecně vyvstávají konceptuální problémy, a jakým způsobem jsou vůbec jako problémy vnímány;
- c) jak se proměňuje povaha racionálních soudů v souvislosti s tím, jak se pozměňují/nahrazují pojmy a explanatorní metody ve vývoji vědy.

Jinými slovy Toulmin tvrdí, že různé pojmy v rámci vědního oboru jsou provázány mnohem volněji, než jak by se zdálo např. z Kuhnova pohledu „z výšky“ (mohli bychom to chápat rovněž tak, že Kuhn uchopuje různé obecné modely vědy, paradigmaty, v jejich následnosti, zatímco Toulmin pracuje s minuciózní vývojovou dynamikou, kdy se nejde „od paradigmatu k paradigmatu“, ale sleduje se neustálý proces vývoje jednotlivých pojmů, jejich interakce atd.). S tím pak souvisí to, že různé pojmy a teorie jsou přijímány do určité vědy nezávisle na sobě, v různé době a z různých důvodů. Pokud pojmy a teorie ve vědním oboru zůstávají z dřívějších dob, mohou stále plnit svou prvotní funkci anebo mohou mít funkci nově nabytou, přičemž v budoucnu se tato funkce může dále měnit (měli bychom je proto vnímat v jejich historicitě – srov. pojem úzus výše). Pokud Toulmina interpretuji správně, řekl bych, že vývoj vědy je v této představě kontinuální proces souzení, resp. racionálního přehodnocování pojmů, s nimiž vědecký obor pracuje a prostřednictvím nichž si konceptualizuje svět (respektive ten výsek světa, o který se tento obor zajímá).

Závěr

Tento článek se na konkrétním příkladu z dějin české lingvistiky pokusil nastínit důležitost perspektivy pro přístupuování k dějinám lingvistiky. Chceme-li psát dějiny, musíme si být vědomi perspektivy, kterou zaujímáme. Jedině pak totiž můžeme dosáhnout cílů, které sledujeme. Debata nad lingvistickou metahistoriografií je tak nejen potřebná, ale z principu nezbytná.⁵

a „variační sociolingvistice“? Domnívám se, že si pod „vědní obor“ v tomto toulminovském kontextu můžeme dosadit kteroukoli z těchto úrovní – záleží na tom, o co se při zkoumání dějin zajímáme.

⁵ Tento příspěvek byl napsán s podporou projektu specifického výzkumu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze „Slovo, jazyk, smysl“ (č. 261103).

LITERATURA

- DANEŠ, F. (1975): Sto let od narození Václava Ertla. *Naše řeč*, 58, s. 249–255.
- DANEŠ, F. (1996): Bohemistický odkaz Václava Ertla. In: *Čeština, jak ji znáte i neznáte*. Praha: Academia, s. 231–234.
- ERTL, V. (1929): *Časové úvahy o naší mateřštině*. Praha: Jednota čs. matematiků a fysiků.
- GEBAUER, J. (1892): Šetřme jazyka spisovného. In: *Kalendář učitelstva československého na r. 1893*. Praha: J. Otto, s. 114–122.
- GEBAUER, J. (1894): Některé novoty v češtině spisovné. *Listy filologické*, 21, s. 212–218.
- HALLER, J. (2007): Spisovný jazyk český. In: *Dar jazyka*. Praha: Herrmann & synové, s. 63–155.
- HAVRÁNEK, B. (1980): *Vývoj spisovného jazyka českého*. Praha: UK.
- JEDLIČKA, A. (1991): Diachronie a synchronie v mluvnickém díle Jana Gebauera. *Slavica Pragensia*, 35, s. 31–43.
- JELÍNEK, M. (2007): Purismus. In: *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 540–572.
- KUHN, T. S. (1970): *The Structure of Scientific Revolutions*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.
- MACHOVÁ, S. – CHVÁTALOVÁ, K. – VELČOVSKÝ, V. (eds.) (2007): *Slovník osobností jazykovědné bohemistiky* [online]. Cit. 2010-07-19. <http://kcjl.modry.cz/studenti/sl_index.htm>.
- MATHESIUS, V. (1947): Problémy české kultury jazykové. In: *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha: Melantrich, s. 436–458.
- ŠEBESTA, K. (1991): Obecná čeština v Gebauerově Mluvnici české pro školy střední a ústavy učitelské. *Slavica Pragensia*, 35, s. 93–97.
- TOULMIN, S. (1972): *Human Understanding: The Collective Use and Evolution of Concepts*. Princeton: Princeton University Press.
- WEINGART, M. (1932): Slovo o české jazykové kultuře. *Časopis pro moderní filologii*, 18, s. 113–132, 239–260.
- WEINGART, M. – HAVRÁNEK, B. (1932): Předmluva. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 7–13.
- ZUBATÝ, J. (1919): O českém pravopise. *Naše řeč*, 3, s. 65–72, 97–104, 129–136, 289–293.
- ZUBATÝ, J. (1920): O úpadku našeho knižního jazyka. *Naše řeč*, 4, s. 1–9.
- ZUBATÝ, J. (1927): Na prahu druhého desetiletí. *Naše řeč*, 11, s. 1–7, 25–31.

Ústav českého jazyka a teorie komunikace FF UK
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
jan.chromy@ff.cuni.cz